

કોણ છે આ રવીન્દ્રનાથ ?

(એક રવીન્દ્રભાવુકનો વિચાર-વિહાર)

લગભગ બધા જ ભારતીયોની જેમ મેં પણ બાળપણથી રવીન્દ્રનાથનું નામ સાંભળ્યું હતું. મેં સાંભળ્યું હતું કે તે 'ગીતાંજલિ'ના કવિ હતા અને નોબેલ પુરસ્કારથી સન્માનિત પ્રથમ ભારતીય હતા, ભારતીય રાષ્ટ્રગીતના રચયિતા અને અમારા ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકમાં આવતા કાબુલીવાલાની વાર્તાના લેખક તેમ જ શાંતિનિકેતનના સ્થાપક વગેરે.

વર્ષો બાદ ખબર પડી કે અંગ્રેજી અને બંગાળી ગીતાંજલિ બે એકબીજાથી સાવ જુદાં જ પુસ્તકો છે, બંગલાદેશના રાષ્ટ્રગીતના કવિ પણ રવીન્દ્રનાથ જ છે અને પ્રસિદ્ધ દિગ્દર્શક સત્યજીત રાયે તેમની વાર્તા અને નવલકથા પર આધારિત ચલચિત્રો બનાવ્યાં છે.

મારો રવીન્દ્રસાહિત્ય અને ત્યાર બાદ રવીન્દ્રનાથમાં રસ જાગ્યો તેમની વાર્તા 'વિચારક'માં આવતા એક પ્રચ્છેદથી. શ્રી રમણલાલ સોનીના ગુજરાતી અનુવાદમાં આ વાર્તાનું નામ છે 'જજબાબુ'. તે શબ્દશ:

યૌવનને અંતે, શુભ્ર શરદઋતુની પેઠે,
એવી એક ગંભીર, શાંત, ગાઢ અને સુંદર વય આવે છે
જે જીવનનું ફળ આવવાનો
અને ધાન પાકવાનો વખત હોય છે.
તે વખતે યૌવનવસંતની ઉદ્દામ ચંચલતા શોભતી નથી.
સંસારમાં આપણું ઘર બાંધવાનું
ત્યાં સુધીમાં એક રીતે પૂરું થઈ ગયું હોય છે.
કંઈ કંઈ શુભ-અશુભે અને સુખદુઃખે જીવનમાં પાકીને
અંતરના મનુષ્યને પરિપક્વ કરી દીધો હોય છે.

આપણી પહોંચ બહારની દુરાશાઓના કલ્પના-લોકમાંથી
 બધી ઉદ્ભ્રાંત વાસનાઓને પાછી ખેંચીને
 આપણી ક્ષુદ્ર શક્તિના ગૃહકારાગારમાં
 હવે આપણે તેમનું પ્રતિષ્ઠાપન કરેલું છે.
 હવે નૂતન પ્રેમની મુગ્ધ દષ્ટિને આકર્ષી શકાતી નથી.
 પરંતુ જૂના પરિચિતોમાં
 માણસ પહેલાં કરતાંય વધારે પ્રિય થઈ પડે છે.
 હવે યૌવનનું લાવણ્ય ધીમે ધીમે કરમાતું ચાલે છે,
 પરંતુ વાર્ધક્યવિહીન અંતર-પ્રકૃતિ
 લાંબા વખતના સહવાસને લીધે
 મોં પર ને આંખોમાં
 જાણે વધારે સ્પષ્ટ રૂપે અંકિત થઈ જાય છે;
 હાસ્ય, દષ્ટિપાત અને કંઠસ્વર
 અંદરના મનુષ્ય દ્વારા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.
 જે મળ્યું નથી તેની આશા છોડી,
 જેઓ જતા રહ્યા છે તેમનો શોક ખતમ કરી,
 જેઓ છેતરી ગયા છે તેમને ક્ષમા કરી,
 જેઓ નિકટ આવ્યા છે, જેમણે સ્નેહભાવ રાખ્યો છે,
 સંસારના શોક, દુઃખ અને વિયોગના વાવંટોળમાં
 જે થોડા જણ નિકટ રહ્યા છે,
 તેમને છાતીસરસા ખેંચી લઈ,
 સુનિશ્ચિત, સુપરિચિત અને સુપરીક્ષિત લોકોના સ્નેહની અંદર
 નિરાંતનો માળો બાંધીને
 તેમાં જ આપણે તમામ પ્રયત્નો પૂરા કરીએ છીએ
 અને તમામ આકાંક્ષાઓની તૃપ્તિ પામીએ છીએ.
 યૌવનની એ સ્નિગ્ધ સાંજે,
 જીવનના એ શાંતિપર્વમાં પણ
 જેને નૂતન સંચય, નૂતન પરિચય
 અને નૂતન બંધનની વૃથા આશામાં

નૂતન પ્રયત્નો પાછળ દોડવું પડે છે,
 હજી પણ જેની આરામની શય્યા રચાઈ નથી,
 જેના ગૃહપ્રત્યાવર્તન માટે હજી સંધ્યાદીપ પ્રગટાવાયો નથી,
 એના જેવી શોચનીય દશા સંસારમાં બીજા કોઈની નથી.

કોણ જાણે કેમ, પણ મને આ લખાણ એટલું બધું સ્પર્શી
 ગયું કે મેં તેમની બધી જ વાર્તાઓ, થોડી નવલકથાઓ વગેરે
 ગુજરાતીમાં વાંચ્યાં. ત્યાર પછી મેં અંગ્રેજી ‘ગીતાંજલિ’ વાંચવા
 માંડી. તે વાંચતાં મને તેના સુંદર વિચારો ગુજરાતીમાં વ્યક્ત
 કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી. તેમ કરવાથી એક તો હું આ કાવ્યોના
 સાનિધ્યમાં વધુ સમય આપી શકતો હતો તેમ જ તેનું સૌંદર્ય અને
 તાત્પર્ય વધુ સહેલાઈથી માણી શકતો હતો. તેના પછી તેમના
 બીજા કાવ્યોનો અનુવાદ કરવા માંડ્યો અને તેમનાં અંગ્રેજીમાં
 લખાયેલા જીવન ચરિત્રો અને ગદ્યસાહિત્ય વાંચ્યાં.

મારા જાણવામાં આવ્યું કે તેમણે ‘નૈવેદ્ય’નાં બે કાવ્યોનો
 અનુવાદ અંગ્રેજી ‘ગીતાંજલિ’ના એક કાવ્યમાં કર્યો હતો. મને થયું
 કે મારે તેમને મૂળ બંગાળીમાં વાંચવા જોઈએ. છાપેલી બંગાળી
 લિપિ વાંચતાં શીખ્યા પછી મેં તેમના સાહિત્યનો બંગાળીમાંથી
 અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવા માંડ્યો.

જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ અનુવાદ કરતો ગયો અને
 સાથે સાથે આશ્ચર્ય પામતો ગયો - તેમના વિપુલ અને વિશાળ
 સાહિત્યથી, તેમના વૈવિધ્યથી, ભાષા ઉપરના તેમના અજોડ
 કાબુથી, તેમની કલ્પનાસમૃદ્ધિથી, તેમના અદ્ભુત કથાનકથી.

વધુ વાંચતાં હું વધુ ગુંચવાતો - એક જ માણસ આટલું બધું
 કેવી રીતે લખી શકે, આટલી ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તા કેવી રીતે સતત
 જાળવી શકે, તેમના એક લખાણને થોડી ઉતરતી કક્ષાનું કહેવા
 માટે તેમના જ બીજા લખાણની સાથે સરખાવવું પડે!

ધીરે ધીરે મને પ્રશ્ન થવા માંડ્યો કે કોણ છે આ રવીન્દ્રનાથ?
 મને આજ સુધી તેનો જવાબ મળ્યો નથી. જો કે મેં પણ એક

સાધકની માફક તેનો જવાબ શોધ્યો નથી કે પછી ભવિષ્યમાં પણ તેમ કરવા ધારતો નથી કારણ કે હું તેને માટે સજ્જ નથી તેમ જ તે માટેની ક્ષમતા પણ નથી ધરાવતો. નથી હું ભાષાવિદ્ કે નથી હું પંડિત, હું તો છું માત્ર રવીન્દ્રસાહિત્યનો સામાન્ય રસિક વાચક જે માને છે કે સ્પંદનશીલ અને વિચારક વ્યક્તિને માટે રવીન્દ્રસાહિત્ય ઉજાણી કે લહાણી સમાન છે. હવે હું એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યો છું કે રવીન્દ્રનાથની રચનાઓનું જરૂરથી વધારે અભ્યાસ અને વિશ્લેષણ થયું છે અને તેનાથી આ સાહિત્ય વધારે હૃદયંગમ કે સમજવું સહેલું નથી થયું કે પછી તેનાથી રચનાત્મક પ્રક્રિયા અગર તો તેની પાછળના વ્યક્તિત્વનું ઉદ્ઘાટન નથી થતું.

પરંતુ આ સવાલનો મારી પોતાની બિનકેળવાયેલી રીતે જવાબ શોધતાં મને સમજાયું છે કે એ જવાબ કેટલો મુશ્કેલ છે. સાથે સાથે એ જવાબ શોધતાં જે વિચારધારાને હું અનુસર્યો, તેમાંથી મને જે ચિત્રશ્રેણી દેખાઈ તે અહીં પ્રસ્તુત કરવાની ઈચ્છા છે. આ ચિત્રો એકબીજા સાથે બંધબેસતા કે પછી કોઈ એક સૂત્રથી બંધાયેલા નથી. તેમ જ આ પ્રસ્તુતિ પાછળ કોઈ સ્પષ્ટ હેતુ પણ નથી - સિવાય કે તેમાંથી મને મળેલો આનંદ વહેંચવાનો.

કોણ છે આ રવીન્દ્રનાથ?

એમના જીવનનું વિહંગાવલોકન કાંઈ મદદ કરી શકે.¹

મે ૧૮૬૧માં જ્યારે કલકત્તાના એક પ્રતિષ્ઠિત પરિવારમાં તેમનો જન્મ થયો ત્યારે બંગાળી સમાજ ત્રણ નવા અને સબળ પ્રવાહોની અસર નીચે હતો. ધર્મ, સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પુનરુત્થાન. ધર્મના ક્ષેત્રે હિન્દુધર્મની રૂઢિ અને રિવાજોના દુષણની સામે પુનરુત્થાનના પ્રયત્નો બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપનામાં પરિણમ્યાં હતાં. બંગાળી સાહિત્યના ક્ષેત્રે કાવ્યમાં

1 અન્ય આધાર ન સૂચવ્યો હોય ત્યાં સમય અને વિગતોનો આધાર છે: રવીન્દ્રનાથ ટાગોર: એ બાયોગ્રાફી, કૃષ્ણ કૃપલાની, વિશ્વ ભારતી, કલકત્તા, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૮૦.

‘મેઘનાદવધ’ કાવ્યથી માઈકલ મધુસુદન દત્ત અને નવલકથાના ક્ષેત્રે બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય એક આગવો માર્ગ ખેડી રહ્યા હતા. ભારતીય કોંગ્રેસની સક્રિયતામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના નવા ઝોંઘાણ દેખાતા હતા.

એમના દાદા, જે પ્રિન્સ દ્વારકાનાથ તરીકે ઓળખાતા હતા, પશ્ચિમના રંગે રંગાયેલા સફળ વ્યવસાયી હતા, વિલાયતમાં પર વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા અને તેમની પાછળ દેવાનો વારસો મૂકતા ગયા હતા.

એમના પિતા, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, ભારતીય પરંપરાના પૂજારી હોવા છતાં બ્રહ્મોસમાજની આધુનિક અને વિપ્લવી વિચારશ્રેણીને હિન્દુત્વના પુનરુત્થાન માટે અનુસરતા હતા. શૈશવમાં પિતાની સાથે હિમાલયની યાત્રાનો ચિરસ્મરણીય અનુભવ તેમની આત્મકથામાં તેમણે વર્ણવ્યો છે.

તેમનો પરિવાર ધનાઢ્ય જરૂર હતો પણ જાહોજલાલીનો અંત આવ્યો હતો અને કરકસરે જીવનશૈલીમાં પગપેસારો કર્યો હતો.

કાકાઓ અને પિતરાઈઓના સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા ૧૫ ભાઈ-બહેનોમાં ૧૪મું બાળક હોવા છતાં તે એકાકી બાળક હતા.

ગત જમાનાના આવા દ્વંદ્વ તેમના સંગીત, નાટક અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિથી ગુંજતા કૌટુંબિક રહેઠાણ – જોરાસાંકોમાં આવતાજતા લોકો અને શાળાની જગા લેતાં શિક્ષકોની વણજાર સાથે ભળી જતાં હતાં. મોટાભાઈ, જ્યોતિરિન્દ્રનાથના પત્ની, કાદંબરીદેવી, તેમની સાહિત્ય અને સંગીતની પ્રવૃત્તિના પ્રેરણાસ્ત્રોત હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૮માં વિલાયત જતા પહેલા સર્વ પ્રથમ ભારતીય આઈ.સી.એસ. અમલદાર, અને તેમના મોટાભાઈ, સત્યેન્દ્રનાથ સાથે અમદાવાદમાં ગાળેલી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ક્ષીણતોયા સાબરમતીના સાંનિધ્યમાં તેમણે પોતાનાં ગીતોને પહેલી વાર સ્વરાંકિત કર્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૮૨માં ૨૧ વર્ષની વયે તેમને એક આધ્યાત્મિક

ઝાંખી થઈ હતી. તેમના જ શબ્દોમાં,

અચાનક એક ધાર્મિક અનુભવના વાસંતી પવનના
મારા જીવનમાં પ્રથમ વાર પગરણ થયાં
અને આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતાનો સંદેશ
મારા સ્મૃતિપટ પર અંકાઈ ગયો.
એક વહેલી સવારે હું ઊભો ઊભો
વૃક્ષોની પાછળથી આવતાં
સૂર્યનાં કિરણોને નિહાળી રહ્યો હતો
અને એકાએક મને લાગ્યું કે ક્ષણમાત્રમાં
મારી દષ્ટિ સામેથી કોઈ પ્રાચીન ધુમ્મસ વીખરાઈ ગયું
અને હું સવારના પ્રકાશમાં
જગતના પટ ઉપર
આનંદના આંતરિક પ્રકાશનાં દર્શન કરી રહ્યો.
સામાન્યનો અદૃશ્ય અંતરપટ
મારી અને બધી જ વસ્તુ અને વ્યક્તિ વચ્ચેથી ખસી ગયો
અને તેમનું પરમ સત્ય મારે માટે પ્રગટ થયું;
આ જ છે સૌંદર્યની વ્યાખ્યા.
આ અનુભવમાં યાદ રહી ગયો તેનો માનવતાનો સંદેશ,
મારી ચેતનાનો સહસ્ર વિકાસ -
મનુષ્યના પરમ અંગત જગતમાં.
મારા આશ્ચર્યના પ્રથમ દિવસે મેં એક કવિતા લખી હતી,
તેનું નામ હતું નિર્ઝરનો સ્વપ્નભંગ.
બરફીલા એકાંતમાં જેનો આત્મા સુષુપ્ત હતો
તે નિર્ઝર સૂર્યના પ્રકાશના સ્પર્શથી
મુક્તિના ધોધમાં ઊભરાઈ ગયો
અને પોતાના અંતહીન ત્યાગથી
તેને સાગર સાથેના સંગમમાં પોતાનું પરમ ધ્યેય મળ્યું.

તેમની આત્મકથા, 'જીવનસ્મૃતિ'ની હસ્તપ્રતમાંની એક પંક્તિ,

જે પ્રકાશિત આવૃત્તિમાંથી વર્જિત છે, તે ઘણું કહી જાય છે.²

એ દિવસે કોને ખબર હતી કે

મારી સર્વ કવિતાના મૂળમાં આ કાવ્યની રચના હતી.

આ કાવ્યની થોડી પંક્તિ :

આજે સવારે

કેમ જાણે કેવી રીતે સૂર્યકિરણો મારી ચેતનામાં પ્રવેશ કર્યો,
પ્રભાત પંખીનાં ગીત કેવી રીતે પ્રવેશ્યાં ગુફાના અંધકારમાં?

ન જાણે કેમ આજે જાગી ઊઠ્યો છે મારો પ્રાણ...

નથી કાબૂમાં આજે મારા આત્માના આવેગ

અને વેદના...

ફેનિલ પૂર ઊભરાય છે, ગર્જે છે.

પાગલની જેમ દોડતું અહીંતહીં, ઊછળતું, ધૂમરાતું,

શોધતું માર્ગ બહારનો, કારાવાસનાં દ્વારનો...

તોડી નાખ, હૃદય, તોડી નાખ બંધન સઘળાં...

જાગ્યો છે પ્રાણ જ્યારે, શાને આ અંધકાર,

શાને આ ખડકોનો અવરોધ?

જાગી છે કામના તો શાને આ ભય...

છવાશે મારું પૂર આખાય જગતમાં,

ખુલ્લા અવાજે ગાઈશ હું મત્ત પાગલની જેમ.

છુટ્ટા મૂકી વાળ, વીણીશ હું પુષ્પો,

પસારીને મેઘધનુષ્ય અંકિત પાંખો,

વેરીને સ્મિત સૂર્યકિરણોમાં, રેડીશ હું પ્રાણ મારો.

ફૂદતાં એક શિખરેથી બીજે, દોડીશ હું એક પર્વતેથી બીજે,

મુક્ત હાસ્ય, મધુર ગાન, તાલબદ્ધ તાળી.

કેટલા શબ્દો, કેટલાં ગીતો, પરિપૂર્ણ મારો આત્મા,

કેવું સુખ, કેવી કામના - પરિપૂર્ણ આત્મા...

2 રબિ જીબની, પ્રશાંત કુમાર પાલ, દ્વિતીય ખંડ, આનંદ પબ્લિશર્સ, કલકત્તા, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૨.

દૂરથી સાંભળું હું સાગરનું ગાન.
ચોમેર મારી એક અંધારું કારાગૃહ,
આઘાત પર આઘાત - તોડો, ખોલો.

આવો હતો તેમની સર્વ કવિતાનો પ્રારંભ.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં તેમના મૃણાલિનીદેવી સાથેનાં લગ્ન પછી થોડા જ સમયમાં કાદંબરીદેવીની આત્મહત્યા એ તેમનો મૃત્યુ સાથેનો પ્રથમ પ્રત્યક્ષ પરિચય.

તેમની અંજલિ - 'પુષ્પાંજલિ'ની હસ્તપ્રતમાં દર્શન થાય છે, એક યુવાન પીડિત પ્રેમીના, જે હતાશ છે પણ તેનામાં કટુતા નથી. આ જ હસ્તપ્રતમાં તેમણે ગીત અને કાવ્ય તો લખ્યાં જ છે ઉપરાંત ગદ્યકાવ્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

પછી આવ્યાં પદ્મા નદી પરનાં વર્ષો. ઈ. સ. ૧૮૯૦થી ૧૯૦૦ સુધીના દસકામાં કૌટુંબિક જમીનદારીનો વહીવટ સંભાળતાં બંગાળના વિશાળ અને વિપુલ સૌંદર્ય તેમ જ સરળ ગ્રામ્ય જીવનને માણતાં રચાયેલાં વાર્તા અને કાવ્યોમાં તેની અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રેરણા દેખાઈ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૧માં રોજની એક કવિતા અંતર્યામીને ધરતાં ૧૦૦ કાવ્યોનો સંપુટ રચાયો 'નૈવેદ્ય'માં.

એક આદર્શ શાળાનું સ્વપ્ન આકાર લઈ રહ્યું શાંતિનિકેતનમાં. પાંચ વર્ષમાં ચાર સ્વજનો - પત્ની, પુત્રી, પિતા અને પુત્રના મૃત્યુની વેદનાએ આકાર લીધો આધ્યાત્મિક પ્રાર્થનાના ગીતોમાં, કાવ્યોમાં. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં માનસિક અને શારીરિક શ્રમની અવસ્થામાં અંગ્રેજી અનુવાદની ધૂન લાગી. એના પ્રથમ પ્રયાસને ઈ. સ. ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સન્માન મળતાં સ્વદેશે પણ પ્રસિદ્ધિ અને પ્રશંસા મળી. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી સાથેની પ્રથમ મુલાકાત પરિણમી આજીવન પરસ્પર સદ્ભાવ અને સન્માનના સંબંધમાં. એ નોંધવું ઘટે કે જીવનના

માર્ગ માટેના બંનેના અભિગમમાં મૂળભૂત મતભેદ હોવા છતાં તેમનો સંબંધ દુર્લભ અને અનુપમ સદ્ભાવ અને સન્માનથી સભર હતો.

ત્યાર બાદ લગભગ ઈ. સ. ૧૯૩૦ સુધી આખા જગતમાં પ્રવાસ કર્યો અને અભૂતપૂર્વ સન્માન મેળવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં શાંતિનિકેતનમાં વિશ્વભારતી નામની આંતરરાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી જેનો આદર્શ હતો યત્ર વિશ્વમ્ ભવતિ એક નીડમ્ - જ્યાં સમગ્ર વિશ્વ એક માળા સમાન બની જાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૪માં આર્જેન્ટીનામાં એક વિદ્યુષી સન્નારી - વિક્ટોરિઆ ઓકેમ્પો - સાથે અનાયાસે સંપર્ક થયો. આ વિજયા, તેમની આજીવન મિત્ર બની રહી.

હસ્તપ્રતમાંની છેકાછેકમાંથી ચિત્રો પ્રગટ થયાં અને અંતે કલમનું સ્થાન પીંછીએ લીધું અને સંગીત અને શબ્દોના સર્જક રેખા અને આકારોનું પણ અદ્ભુત સર્જન કરવા માંડ્યું.

સિતેરનો દસકો નિરાશા અને હતાશા લઈ આવ્યો. પશ્ચિમમાં કમાયેલી કીર્તિ પુનર્સમાલોચનાથી ઝાંખી થતી હતી. સ્વપ્નસમ વિશ્વભારતી આંકડાના અરણ્યમાં અટવાતી હતી. કેટલાક અંગત મિત્ર સમા સ્વજનો પોતપોતાના રસ્તો અપનાવતા હતા.

પંચોતેરે પહોંચતા જાગૃત મગજને શ્રાંત શરીરની અપૂરતી ક્ષમતા ખૂંચતી હતી. તેથી વિદ્યાયના સમયના આગમનની અનુભૂતિ થતી હતી. Erycipelana હુમલાથી મોતના દ્વારેથી પાછા ફરેલા કવિહૃદયે આ આગવા અનુભવને 'પ્રાંતિક'નાં સુંદર કાવ્યોમાં વ્યક્ત કર્યો. અસ્વસ્થ સ્વાથ્ય, પશ્ચિમ તરફથી સાંપડેલી હતાશા, જીવનના શ્રેષ્ઠ સંચયને ધારણ કરતા વાહન માટે નાણાંકીય ઉપકરણોની સતત ખેંચ - આ બધાંથી તે શોકાતુર અને કદાચ હતાશ થઈ ગયા હતા પણ આશાવાદી તો હતા જ.

તેમના અંતિમ જન્મદિને, મે ૧૯૪૧માં તેમણે કહ્યું હતું,

મારી આસપાસ

મને એક વ્યર્થ અને વિશાળ રાશિ સમાન

ગૌરવશાળી સંસ્કૃતિના

પડું પડું થતા અવશેષો નજરે પડે છે.

અને છતાંય માનવીમાંથી વિશ્વાસ મૂકી દેવાનું

ઘોર પાપ હું નહીં કરું.

આ બદનસીબ ઘટનાચક્રના અંતે

જ્યારે વાતાવરણ

સેવા અને ત્યાગની ભાવનાથી નિર્મળ થઈ જશે

ત્યારે એના ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રકરણના આરંભની

હું પ્રતીક્ષા કરીશ.

કદાચ એ પ્રભાત આ દિશામાંથી, પૂર્વમાંથી,

જ્યાંથી સૂર્યોદય થાય છે, ત્યાંથી ઊગશે.

એક દિવસ એવો આવશે

જ્યારે અપરાજિત માનવી બધા જ અવરોધોને અવગણીને

એના વિજયપથને ફરી એક વાર અનુસરશે,

એની ખોવાયેલી માનવીય પરંપરાને પામવા.

આજે આપણે જોઈ રહ્યા છીએ ગર્વિષ્ટ શક્તિનાં જોખમો;

એક દિવસ ઋષિઓની આ ઘોષણાનું પૂર્ણ સત્ય સમજાશે:

અનૈતિકતાથી મનુષ્ય સમૃદ્ધ થશે, વાંછિતને પ્રાપ્ત કરશે,

દુશ્મનોને જીતશે, પણ મૂળમાંથી નાશ પામશે.³

સભાન અસ્તિત્વના અંતિમ દિવસે, જુલાઈ ૩૦, ૧૯૪૧ના
દિવસે, જાતે લખી પણ ન શકાય એટલી અશક્ત હાલતમાં,
તેમના અંતિમ કાવ્યમાં તેમણે લખાવ્યું -

તારી સૃષ્ટિના પથ પર

તેં વિચિત્ર, છેતરામણી જાળ બિછાવી છે,

હે છલનામયી.

3 સભ્યતાર સંકટ - અંતિમ જન્મદિને કરેલું સંબોધન

સરળ જીવનમાં તેં ડોશિયારીથી પાથર્યા છે
મિથ્યા વિશ્વાસના ફાંદા...

લોકો કહે છે એ છેતરાયો છે.
જેનું અંતર સ્વચ્છ થયું છે પોતાના પ્રકાશથી,
તે સત્યને પામે છે.

એ ક્યાંય છેતરાતો નથી.
એ તો અંતિમ પુરસ્કાર
પોતાના ભંડારમાં લઈ જાય છે.

જે અનાયાસે છલના સહી લે છે,
તેને તારા જ હાથે મળે છે
અક્ષય શાંતિનો અધિકાર.⁴

આ કાવ્ય સુધારવાની ઈચ્છા હોવા છતાં તે ન કરી શકાયું.

૬૦ વર્ષ પહેલાં તેમણે તેમની ભત્રીજીને લખ્યું હતું,

જો હું તે સમયે (મૃત્યુના) મારી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી શકતો
હોઈશ, તો તે હશે, વધુ પ્રકાશ અને વધુ મોકળાશ માટે.

તેમના હાલમાં પ્રકાશિત અને અભ્યાસપૂર્ણ જીવનચરિત્રના
લેખકો, કૃષ્ણા દત્ત અને એન્ડ્રુ રોબિન્સન કહે છે કે,⁵

મૃત્યુમાં પણ તેમની અંતિમ ઈચ્છા અધૂરી રહી ગઈ હતી -
જેમ જીવનમાં તેમની ઈચ્છાઓ ભાગ્યે જ પરિપૂર્ણ થઈ હતી.
તેમના પ્રિય શાંતિનિકેતનનાં વૃક્ષોની વચ્ચે
કે પછી બંગાળના ખુલ્લા આકાશ અને પવન નીચે
વિદાય લેવાને બદલે તેમનું નિધન થયું
તેમને ન ગમતા શહેરના ખૂબ ગીચ વિસ્તારમાં આવેલા
તેમના અપ્રિય ઘરમાં.

4 શેષ લેખા, નં. ૧૪ - મરણોત્તર પ્રકાશન.

5 રવીન્દ્રનાથ ટાગોર: એ મીરિયાડ માઈન્ડેડ મેન, કૃષ્ણા દત્ત અને એન્ડ્રુ
રોબિન્સન, સેન્ટ માર્ટિન્સ પ્રેસ, ન્યુ યોર્ક, ૧૯૯૬.

ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૪૧ના દિવસે તેમણે અંતિમ શ્વાસ લીધા, જ્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો તે જ ઘરમાં. જોરાસાંકો, કલકત્તામાં.

આ હતું રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું જીવન.

કવિ, લેખક, સંગીતકાર, ચિત્રકાર – દરેક ક્ષેત્રે અસામાન્ય સિદ્ધિ.

એક સાચો કલાકાર? એક વાગ્વિશારદ કલાકાર? – an articulate artist? એમણે પોતે એકથી વધારે વાર કહ્યું હતું આમિ કબિ – હું કવિ છું. એમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે તે સંપૂર્ણ કવિ ન હતા કારણ એમની કવિતા માનવતાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને સ્પર્શતી ન હતી.

એમણે મહાકાવ્ય સિવાય સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રે પ્રદાન કર્યું હતું અને અહીં તેમની આગવી શૈલીમાં પોતાની પ્રેરણાદેવીને દોષ દેતાં કહે છે,

વિચાર હતો મારો એક મહાકાવ્ય રચવાનો -
અચાનક રણક્યાં કંકણ તારાં, ઝમક્યાં ઝાંઝર તારાં,
ને વેરાયા વિચારો મારા, અગણિત ગીતોમાં.
એ જ અનાયાસ અકસ્માતના ચરણે વેરાયા
કણ કણ મહાકાવ્યનાં
વિચાર હતો મારો એક મહાકાવ્ય રચવાનો!⁶

એમનાં હજારો કાવ્યો/ગીતો એક મહાકાવ્યનાં કણ છે? વિષય અને શૈલીના એક વિશાળ ફલક પર પથરાયેલી એમની પ્રત્યેક રચના પર એમની આગવી મહોર જરૂર છે.

એમની શૈલી – એમણે સંસ્કૃતથી પ્રભાવિત બંગાળીમાં લખ્યું છે, પરંપરાગત છંદબદ્ધ રચનાઓ આપી છે, અછાંદસ, મુક્ત કાવ્યો પર પણ એટલી જ મજબૂત હતોટી જમાવી છે, એમનાં ગદ્ય-કાવ્યો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સન્માનિત છે. એ એક એવા

દુર્લભ કવિ હતા જેમણે પોતાના લગભગ બધાં જ ગીતો માટે સંગીત પણ રચ્યું છે. તેમના સંગીતની શૈલી ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત પર આધારિત હોઈને પણ આગવી છે માટે બંગાળમાં તેને રવીન્દ્ર સંગીત કહેવામાં આવે છે. બિનજરૂરી નમ્રતા અને યોગ્ય ગૌરવથી એમણે કહ્યું હતું,

મારા બીજા સાહિત્યનું શું થશે તે હું નથી જાણતો
પણ બંગાળે મારાં ગીતો તો ગાવાં જ પડશે.

બંગલાદેશના કવિઓ ભલે ચર્ચા કરે કે રવીન્દ્રનાથ બંગલાદેશના કવિ છે કે નહીં, પણ ત્યાંના શહીદ કાદરી કહે છે કે,

મારા અસ્તિત્વની ચેતનાના પ્રવાહમાં
હે રવીન્દ્રનાથ, તમે એક ટ્રાફિક આઇલેન્ડ જેવા છો.
ઊભા છો એક સોનેરી પોલીસની જેમ
તમારાં લાલ, લીલા, પીળા સિગ્નલ સદા ચમકતાં!
બંગલાદેશ નામના એક અજાણ્યા સ્ટેશને જવાની ટિકિટ
તમારા વિના મને કોણ આપી શકશે?...
દિવસના પ્રારંભે મારા શરીરના અમ્બરસમાં મિશ્રિત છો તમે,
નિદ્રાહીન નિશાંતે મેજ પર સજાવેલા બ્રેકફાસ્ટ છો તમે,
છવાયા છો મેઘા, મેરો, રગ રગમાં તમે,
પ્રસર્યા છો અંતરતમે તમે... ⁷

બંગાળીભાષી સમાજ સાથે સંકળાયેલી સર્વવ્યાપી રવીન્દ્રપ્રતિભાનું આ સુયોગ્ય શબ્દચિત્ર છે. શહીદ કાદરી ૧૯૮૩માં આ લખતા હતા -

રવીન્દ્રનાથના ગયા પછી ૪૦ વર્ષે!

એ પહેલાં રવીન્દ્રનાથના એક સમયના ટીકાકાર અને પછીથી ભક્ત થયેલા અને તેમના પછીના બંગાળના સૌથી મોટા કવિ બુદ્ધદેવ બસુએ કહ્યું છે,

7. રવીન્દ્રનાથકે નિવેદિત કવિતાગુચ્છ, બાંગ્લા અકાડમી, ઢાકા, ૧૯૮૩.

*It was impossible not to imitate Rabindranath,
and it was impossible to imitate Rabindranath.*

તેમના વિષયો - રોમાંચક - જેને તેમના સમકાલીન સ્વામી વિવેકાનંદે શૃંગારપ્રધાન કહ્યા હતા - જો કે તેઓ પોતે તેમના ભજન ગાતા હતા જેમાં ઈશ્વર અને પ્રેમી એકબીજા સાથે એવા ઓતપ્રોત થઈ જતા કે તેનો ભાવાર્થ વાચક ઉપર આધાર રાખતો!

અને રવીન્દ્રનાથ કહેતા કે અંતિમ અર્થ વહેતો તારા પ્રતિ! વાર્તા, પછી તે પૌરાણિક હોય, પ્રેરક હોય કે ઊર્મિશીલ હોય - તેમના મેઘાવી કથાનક અને સહજ હળવી શૈલીથી એક આગવી છાપ ઉપસાવતી. એવું પણ લખતા કે લાગે બાળક માટે પણ હોય બાળકો અંગે, જેમાં બાલ માનસનો ઊંડો અભ્યાસ હોય અને બાળકનો સહજ અને સરળ બાલિશ દષ્ટિકોણ હોય. ઉદાહરણ તરીકે 'શિશુ' નામના પુસ્તકનું એક કાવ્ય જોઈએ :

શીર્ષક છે કાગળની હોડી.

રોજ રોજ, એક પછી એક,
કાગળની હોડી બનાવીને પાણીમાં વહેતી મૂકું છું.

મોટા, કાળા અક્ષરથી મારું નામ અને સરનામું
તેના પર લખું છું.
આશા છે કે કોઈ અજાણ્યા દેશમાં તે કોઈને મળશે
અને તે મને જાણશે.

મારા બગીચાના પારિજાતનાં ફૂલોથી
હું મારી હોડી ભરું છું.

આશા છે કે પ્રભાતનાં આ ફૂલો
રાત્રે નવા જ પ્રદેશમાં પહોંચશે.
મારી કાગળની હોડી વહેવડાવતાં મને દેખાય છે,
આકાશમાં પોતાના મોટા, સફેદ સઢ ફેલાવતાં વાદળાં.
કોણ જાણે, મારો ક્યો દોસ્ત

આકાશમાંથી વાદળને મારી હોડી સાથે દોડવા મોકલે છે!
રાત્રે મારા હાથમાં મોં છુપાવીને જોઈ રહું છું;
પોતાની થેલીમાં સ્વપ્નો ભરીને બેઠેલી નિદ્રાની પરી,
અને મારી કાગળની હોડી,
તારાના પ્રકાશમાં આગળ ને આગળ વહેતી.

આમાં પ્રસ્તુત થયેલી ક્રિયા બાલસહજ છે. પારિજાતથી ભરેલી હોડીને પોતાનું સરનામું લખીને પાણીમાં તરતી મૂકીને એમ માનવું કે આકાશમાં તરતાં વાદળ હોડી સાથે દોડી રહ્યાં છે એ બાલસહજ પ્રક્રિયા છે.

પણ અજાણ્યા, નવા પ્રદેશની કલ્પના અને ત્યાં સંબંધ બંધાવાની અપેક્ષા, થેલીમાં સ્વપ્નો ભરીને બેઠેલી પરીનું દર્શન, બાલમાનસ સાથે સુસંગત હોઈને પણ તેની પ્રસ્તુતિ કે અભિવ્યક્તિ કરવાનું ગજું રવીન્દ્રનાથ જેવા વિશ્વકવિ જ ધરાવે.

રહસ્યવાદ, ફિલસૂફી કે પ્રકૃતિ – જે બધું સંવેદનશીલ પણ બૌદ્ધિક મનને સ્પર્શે તે તેમની કલમમાંથી ઉદ્ભવે – ક્યારેક બે પંક્તિની ટચૂકડી કવિતામાં, ક્યારેક વીસ કે તેથી વધારે પાનાંના નિબંધમાં, તો ક્યારેક બસો કે વધારે પાનાંની નવલકથામાં! એમનું ફલક અને ફળશ્રુતિ વિશાળ અને વિપુલ હતાં.

60 વર્ષની વયે તેમણે પીંછી પકડી. કલા અંગેના તેમના વિચારો તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે,
જ્યારે મારે પાઠ્યપુસ્તકના પાઠ શીખીને ગોખવા પડતા
ત્યારે મને લાગતું કે
છાપેલાં પાનાં પર સાહિત્યનો રહસ્યમય આવિષ્કાર
એ કોઈ દિવ્ય શક્તિનો અદ્ભુત આવિર્ભાવ છે.